

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासावर परकीय थेट गुंतवणुकीचा प्रभाव (2010-2025)

डॉ. प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे
सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग.
भवभूति महाविद्यालय, आमगांव, गोंदिया.
मोबाईल नंबर 9623573899
ई-मेल - ecoonmyzone@gmail.com

गोष्टवारा (Abstract) :

परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) ही कोणत्याही राज्याच्या किंवा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाची आर्थिक प्रक्रिया मानली जाते. जेव्हा परदेशी गुंतवणूकदार एखाद्या राज्यातील उद्योग, सेवा, उत्पादन किंवा पायाभूत सुविधा क्षेत्रात थेट भांडवली गुंतवणूक करतात, तेव्हा त्या गुंतवणुकीस परकीय थेट गुंतवणूक असे संबोधले जाते. FDI च्या माध्यमातून भांडवलासोबतच आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा अनुभव आणि रोजगारनिर्मितीच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात. भारतामध्ये 1991 च्या आर्थिक सुधारणांनंतर उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांमुळे परकीय थेट गुंतवणुकीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. या धोरणांमुळे भारतात FDI चा ओघ मोठ्या प्रमाणावर वाढला आणि विविध राज्यांमध्ये औद्योगिक व आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. या प्रक्रियेत महाराष्ट्र राज्याने अग्रगण्य भूमिका बजावली आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक असून मुंबईसारखे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय केंद्र, विकसित पायाभूत सुविधा, कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योगपूरक धोरणे ही राज्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. माहिती तंत्रज्ञान, वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, रसायन उद्योग, सेवा क्षेत्र व पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये परकीय थेट गुंतवणुकीमुळे महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीला गती मिळाली आहे. FDI मुळे राज्याच्या सकल राज्य देशांतर्गत उत्पादनात (GSDP) वाढ होऊन रोजगारनिर्मिती आणि उत्पन्नवाढीस हातभार लागला आहे.

एकूणच, परकीय थेट गुंतवणूक ही महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची, आर्थिक स्थैर्याची आणि शाश्वत विकासाची एक महत्त्वाची शक्ती ठरली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासावर FDI चा प्रभाव अभ्यासणे हे संशोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

मुख्य शब्द (Keywords) : परकीय थेट गुंतवणूक (FDI), आर्थिक विकास, महाराष्ट्र, औद्योगिक विकास, रोजगारनिर्मिती, ऍक्च, पायाभूत सुविधा

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासावर परकीय थेट गुंतवणूकीचा प्रभाव अभ्यासणे.
2. औद्योगिक विकास व रोजगारनिर्मितीवरील परकीय थेट गुंतवणूकीचा परिणाम तपासणे.
3. 2010-2025 या कालावधीतील परकीय थेट गुंतवणूक प्रवाहाचे विश्लेषण करणे.

प्रस्तावना (Introduction) :

परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) ही कोणत्याही राज्याच्या किंवा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाची आर्थिक प्रक्रिया मानली जाते. जेव्हा परदेशी गुंतवणूकदार एखाद्या राज्यातील उद्योग, सेवा, उत्पादन किंवा पायाभूत सुविधा क्षेत्रात थेट भांडवली गुंतवणूक करतात, तेव्हा त्या गुंतवणुकीस परकीय थेट गुंतवणूक असे संबोधले जाते. FDI च्या माध्यमातून भांडवलासोबतच आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा अनुभव आणि रोजगारनिर्मितीच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात. भारतामध्ये 1991 च्या आर्थिक सुधारणांनंतर उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांमुळे परकीय थेट गुंतवणुकीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. या धोरणांमुळे भारतात FDI चा ओघ मोठ्या प्रमाणावर वाढला आणि विविध राज्यांमध्ये औद्योगिक व आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. या प्रक्रियेत महाराष्ट्र राज्याने अग्रगण्य भूमिका बजावली आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक असून मुंबईसारखे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय केंद्र, विकसित पायाभूत सुविधा, कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योगपूरक धोरणे ही राज्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. माहिती तंत्रज्ञान, वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, रसायन उद्योग, सेवा क्षेत्र व पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये परकीय थेट गुंतवणुकीमुळे महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीला गती मिळाली आहे. FDI मुळे राज्याच्या सकल राज्य देशांतर्गत उत्पादनात (GSDP) वाढ होऊन रोजगारनिर्मिती आणि उत्पन्नवाढीस हातभार लागला आहे. एकूणच, परकीय थेट गुंतवणूक ही महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची, आर्थिक स्थैर्याची आणि शाश्वत विकासाची एक महत्त्वाची शक्ती ठरली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासावर FDI चा प्रभाव अभ्यासणे हे संशोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) :

परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) म्हणजे परदेशातील व्यक्ती, कंपनी किंवा संस्था यांनी एखाद्या देशातील किंवा राज्यातील उद्योग, व्यवसाय, सेवा किंवा उत्पादन क्षेत्रात दीर्घकालीन स्वरूपाची थेट भांडवली गुंतवणूक करणे होय. FDI ही केवळ आर्थिक गुंतवणूक नसून त्यासोबत तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये, आंतरराष्ट्रीय अनुभव आणि बाजारपेठेची ओळखही देशात येते.

FDI चे प्रकार :

1. ग्रीनफिल्ड गुंतवणूक : नव्याने उद्योग किंवा प्रकल्प सुरू करून केलेली गुंतवणूक.

2. **ब्राउनफिल्ड गुंतवणूक** : आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या उद्योगात भागभांडवल खरेदी करून केलेली गुंतवणूक.
3. **संयुक्त उपक्रम (Joint Venture)** : स्थानिक व परदेशी कंपनीने एकत्रितपणे उद्योग सुरू करणे.
4. **पूर्ण मालकीची उपकंपनी (Wholly Owned Subsidiary)** : परदेशी कंपनीची संपूर्ण मालकी असलेला उद्योग.

FDI चे मार्ग (Routes) :

1. **स्वयंचलित मार्ग (Automatic Route)** : सरकारची पूर्वपरवानगी न घेता गुंतवणूक करता येते.
2. **सरकारी मार्ग (Government Route)** : केंद्र सरकारची परवानगी आवश्यक असते.

FDI चे महत्त्व :

FDI मुळे देशातील भांडवली कमतरता दूर होते, उत्पादन क्षमता वाढते आणि औद्योगिकीकरणाला चालना मिळते. आधुनिक तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन कौशल्यांमुळे स्थानिक उद्योग अधिक स्पर्धात्मक बनतात. निर्यातवाढ, कर महसूल वाढ आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यामध्येही FDI चे योगदान महत्त्वाचे असते

महाराष्ट्रातील FDI :

महाराष्ट्र हे भारतातील FDI आकर्षित करणारे अग्रगण्य राज्य आहे. मुंबई हे आंतरराष्ट्रीय वित्तीय केंद्र, विकसित पायाभूत सुविधा, कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योगपूरक धोरणांमुळे परकीय गुंतवणूकदारांसाठी महाराष्ट्र आकर्षणाचे केंद्र ठरले आहे. माहिती तंत्रज्ञान, वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, रसायन उद्योग, सेवा क्षेत्र आणि पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर FDI झाली आहे.

महाराष्ट्रातील वर्षानिहाय FDI प्रवाह (2010-2025)

वर्ष	FDI प्रवाह (₹ कोटी)	भारताच्या एकूण FDI मधील महाराष्ट्राचा वाटा (%)
2010-11	63,190	26%
2011-12	64,856	27%
2012-13	68,910	29%
2013-14	70,345	30%
2014-15	73,210	31%
2015-16	80,132	32%
2016-17	91,203	33%
2017-18	95,425	34%
2018-19	1,02,451	34%

2019-20	1,10,700	35%
2020-21	1,19,734	36%
2021-22	1,14,964	34%
2022-23	1,18,422	33%
2023-24	1,25,101	35%
2024-25*	1,64,875	40%

FDI प्रवाहाचे विश्लेषण (2010-2025) :

- 2010-11 पासून 2024-25 पर्यंत महाराष्ट्रातील FDI प्रवाहात सातत्यपूर्ण वाढ दिसून येते. वर्षानुवर्षे FDI मध्ये झालेली वाढ ही राज्याच्या उद्योग व सेवाक्षेत्रातील विकासाशी निगडित आहे.
- 2010-11 ते 2015-16: या कालावधीत FDI ₹63,190 कोटींपासून ₹80,132 कोटींपर्यंत वाढले, म्हणजे राज्याने भारतातील FDI मध्ये 26% ते 32% पर्यंत हिस्सा प्राप्त केला. या काळात IT व सेवा क्षेत्र तसेच पायाभूत सुविधा प्रमुख आकर्षक क्षेत्र होते.
- 2016-17 ते 2020-21: FDI ₹91,203 कोटींपासून ₹1,19,734 कोटींपर्यंत वाढली, ज्यामुळे वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, आणि डिजिटल सेवा क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक झाली. या काळात महाराष्ट्राच्या आर्थिक स्थैर्यात वाढ झाली आणि रोजगार निर्मितीही वाढली.
- 2021-22 ते 2024-25 (अनुमानित): FDI ₹1,14,964 कोटींपासून ₹1,64,875 कोटींपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. भारतातील एकूण FDI मधील महाराष्ट्राचा हिस्सा 34% पासून 40% पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. या वाढीमुळे राज्याच्या औद्योगिक क्षेत्रात प्रगत तंत्रज्ञान, नवीन कौशल्य विकास, आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेत वाढ झाली आहे.
- वर्षानिहाय आकडेवारीवरून दिसून येते की महाराष्ट्रातील FDI सतत वाढत आहे आणि राज्याच्या आर्थिक विकासात, औद्योगिक विस्तारात, आणि रोजगार निर्मितीत त्याचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे.

क्षेत्रनिहाय FDI प्रवाह (2010-2025)

वर्ष	बांधकाम व पायाभूत सुविधा (%)	IT व सेवा (%)	वाहन उद्योग (%)	औषधनिर्मिती (%)	इलेक्ट्रॉनिक्स (%)	वित्तीय सेवा (%)
2010-11	24	16	10	18	8	12
2011-12	25	16	10	17	9	11
2012-13	25	17	11	17	9	11
2013-14	26	17	11	16	9	11

2014-15	26	17	11	16	9	10
2015-16	27	17	12	15	9	10
2016-17	27	18	12	15	9	9
2017-18	28	18	12	14	9	9
2018-19	28	18	12	14	9	9
2019-20	28	18	12	14	10	8
2020-21	28	17	12	15	10	8
2021-22	28	17	12	14	10	9
2022-23	28	17	12	14	10	9
2023-24	28	17	12	14	10	9

क्षेत्रनिहाय FDI प्रवाहाचे विश्लेषण (2010-2025) :

महाराष्ट्रात FDI विविध क्षेत्रांमध्ये वितरित होते, ज्यामुळे राज्याच्या औद्योगिक व सेवा क्षेत्रात संतुलित विकास साधला जातो.

- **बांधकाम व पायाभूत सुविधा :** 2010-11 मध्ये 24% FDI मिळाल्यापासून 2023-24 मध्ये 28% पर्यंत वाढ झाली आहे. या क्षेत्रातील गुंतवणूक शहरांची आणि औद्योगिक केंद्रांची प्रगती सुनिश्चित करते.
- **IT व सेवा क्षेत्र :** 2010-11 मध्ये 16% FDI मिळाल्या, 2023-24 मध्ये 17% पर्यंत वाढ झाली. IT आणि सेवा क्षेत्रात गुंतवणूक महाराष्ट्राला डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील आघाडीवर ठेवते.
- **वाहन उद्योग :** 2010-11 मध्ये 10% FDI या क्षेत्रात आली, 2023-24 मध्ये 12% पर्यंत वाढ झाली. वाहन उद्योगामुळे रोजगार निर्मिती व तंत्रज्ञान हस्तांतरणाला चालना मिळाली.
- **औषधनिर्मिती :** 2010-11 मध्ये 18% FDI मिळाल्या, 2023-24 मध्ये 14% पर्यंत थोडी घट झाली. औषधनिर्मिती क्षेत्रात सतत नवीन औद्योगिक गुंतवणूक आवश्यक आहे.
- **इलेक्ट्रॉनिक्स :** 2010-11 मध्ये 8% FDI मिळाल्या, 2023-24 मध्ये 10% पर्यंत वाढ झाली. इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रामुळे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रसार वाढतो.
- **वित्तीय सेवा :** 2010-11 मध्ये 12% FDI मिळाल्या, 2023-24 मध्ये 9% पर्यंत थोडी घट दिसली. वित्तीय सेवा क्षेत्रातील गुंतवणूक आर्थिक स्थैर्य आणि बँकिंग विकासासाठी महत्वाची आहे.

क्षेत्रनिहाय FDI विश्लेषण दर्शवते की IT, सेवा, वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, पायाभूत सुविधा आणि इलेक्ट्रॉनिक्स हे महाराष्ट्रातील प्रमुख आकर्षक क्षेत्र आहेत. या क्षेत्रांमधील सतत वाढत चाललेली FDI राज्याच्या औद्योगिक व आर्थिक विकासाला चालना देते.

रोजगार निर्मितीवरील FDI प्रभाव (2010-2024) :

वर्ष	थेट रोजगार (हजार)	अप्रत्यक्ष रोजगार (हजार)	एकूण रोजगार (हजार)
2010-11	180	260	440
2011-12	192	275	467
2012-13	205	290	495
2013-14	220	310	530
2014-15	240	340	580
2015-16	265	365	630
2016-17	285	390	675
2017-18	305	405	710
2018-19	315	410	725
2019-20	340	445	785
2020-21	360	480	840
2021-22	385	500	885
2022-23	405	515	920
2023-24	425	530	955

1. FDI मुळे महाराष्ट्रात थेट रोजगार सातत्याने वाढला आहे, विशेषतः IT, वाहन उद्योग आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात.
2. अप्रत्यक्ष रोजगार देखील सतत वाढत आहे, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेत संपूर्ण सकारात्मक परिणाम दिसतो.
3. वर्षानिहाय आकडेवारी दर्शवते की FDI राज्यातील रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक स्थैर्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे.

परकीय थेट गुंतवणुकीतील (FDI) अडचणी :

1. **स्थानिक उद्योगांवर परिणाम** : मोठ्या परदेशी कंपन्यांमुळे लघु व मध्यम उद्योगांवर स्पर्धेचा ताण येतो, ज्यामुळे स्थानिक उद्योग टिकू शकत नाहीत.
2. **नफा परदेशात जाणे** : FDI मुळे निर्माण होणारा नफा अनेक वेळा मूळ देशात परत पाठवला जातो, त्यामुळे देशांतर्गत भांडवलनिर्मिती मर्यादित राहते.
3. **आर्थिक असमानता** : परकीय गुंतवणूक प्रामुख्याने शहरी व औद्योगिक भागात केंद्रित असल्याने ग्रामीण भागाचा विकास तुलनेने मागे राहतो.
4. **तंत्रज्ञानावर अवलंबित्व** : परदेशी तंत्रज्ञानावर जास्त अवलंबून राहिल्यास देशांतर्गत संशोधन व विकास (R&D) कमी होण्याची शक्यता असते.
5. **रोजगाराची अनिश्चितता** : काही क्षेत्रांमध्ये FDI मुळे कराराधारित (contractual) रोजगार वाढतो, त्यामुळे रोजगाराची स्थिरता कमी होते.

6. **धोरणात्मक व प्रशासकीय अडथळे :** परवाने, नियम, करप्रणाली व धोरणांमधील बदल यांमुळे परकीय गुंतवणूकदारांना अडचणी येतात.
7. **पर्यावरणीय समस्या :** काही औद्योगिक प्रकल्पांमुळे प्रदूषण, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास आणि पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण होऊ शकते.

FDI ही आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असली तरी तिच्याशी संबंधित अडचणी दुर्लक्षित करता येत नाहीत. योग्य धोरणे, संतुलित नियोजन आणि स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण केल्यास FDI चे फायदे अधिक प्रभावीपणे मिळू शकतात.

शिफारशी (Recommendations) :

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) अधिक प्रभावी ठरावी यासाठी पुढील शिफारशी सुचविता येतात :

1. **धोरणात्मक स्थैर्य राखणे :** FDI संदर्भातील धोरणे दीर्घकालीन, स्पष्ट व स्थिर ठेवावीत, जेणेकरून परकीय गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढेल.
2. **लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) संरक्षण :** स्थानिक उद्योगांना आर्थिक सवलती, तांत्रिक सहाय्य व बाजारपेठ उपलब्ध करून देऊन FDI बरोबर समन्वय साधावा.
3. **मागास व ग्रामीण भागात FDI आकर्षित करणे :** औद्योगिक क्लस्टर, SEZ आणि पायाभूत सुविधा विकसित करून प्रादेशिक असमतोल कमी करावा.
4. **रोजगार व कौशल्यविकासावर भर :** FDI आधारित उद्योगांनी स्थानिक युवकांसाठी प्रशिक्षण व कौशल्यविकास कार्यक्रम राबवावेत.
5. **तंत्रज्ञान हस्तांतरणाला प्रोत्साहन :** परकीय कंपन्यांना संशोधन व विकास (R&D) केंद्रे महाराष्ट्रात स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
6. **पर्यावरणपूरक औद्योगिकरण :** हरित तंत्रज्ञान, ऊर्जा कार्यक्षमता व पर्यावरणीय नियमांचे काटेकोर पालन सुनिश्चित करावे.
7. **संयुक्त उपक्रमांना चालना :** स्थानिक व परदेशी कंपन्यांमधील Joint Ventures वाढवून ज्ञान व अनुभवाचा लाभ घ्यावा.
8. **डिजिटल व सुलभ प्रशासकीय प्रक्रिया :** परवाने, मंजूरी व करप्रणाली अधिक सुलभ व डिजिटल करून गुंतवणुकीचा कालावधी कमी करावा.

निष्कर्ष (Conclusion) :

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) ही महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्वाची व प्रभावी साधन ठरली आहे. 2010 ते 2025 या कालावधीत महाराष्ट्रात आलेल्या FDI मुळे औद्योगिक विकासाला गती मिळाली असून उत्पादन क्षमता, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि व्यवस्थापन कौशल्यांमध्ये

लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. FDI च्या माध्यमातून माहिती तंत्रज्ञान, वाहन उद्योग, औषधनिर्मिती, सेवा क्षेत्र आणि पायाभूत सुविधा या प्रमुख क्षेत्रांचा विकास झाला आहे. यामुळे थेट व अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती वाढून बेरोजगारी कमी होण्यास मदत झाली आहे. तसेच राज्याच्या सकल राज्य देशांतर्गत उत्पादनात (GSDP) आणि कर महसुलात वाढ होऊन आर्थिक स्थैर्य बळकट झाले आहे. तथापि, स्थानिक उद्योगांवरील स्पर्धेचा ताण, प्रादेशिक असमानता आणि पर्यावरणीय समस्या यांसारख्या काही अडचणीही आढळून येतात. त्यामुळे FDI चा लाभ अधिक व्यापक व शाश्वत करण्यासाठी संतुलित धोरणे, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण आणि कौशल्यविकासावर भर देणे आवश्यक आहे.

एकूणच, योग्य नियोजन व प्रभावी धोरणांच्या माध्यमातून परकीय थेट गुंतवणूक ही महाराष्ट्राच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकते.

संदर्भ सूची (References / Bibliography) :

- Reserve Bank of India (RBI). Annual Reports 2010–2025. Government of India.
- Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT). FDI Statistics 2010–2025. Ministry of Commerce & Industry, India.
- Government of Maharashtra. Economic Survey 2010–2025. Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra.
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). World Investment Report 2010–2025. United Nations.
- Kaur, R., & Singh, P. (2021). Impact of FDI on Economic Growth in India. Journal of Economic Development, 15(2), 45–60.
- Sharma, S. (2019). Foreign Direct Investment and Industrial Growth in Maharashtra. International Journal of Economics and Management, 8(1), 12–25.
- Mishra, A., & Verma, K. (2020). Sectoral Analysis of FDI in Indian States: Maharashtra Case Study. Indian Journal of Business Studies, 7(4), 33–48.
- Ministry of Finance, Government of India. Budget Documents 2010–2025.
- Nayak, R. (2018). FDI and Employment Generation in Maharashtra. Economic & Political Weekly, 53(11), 40–46.